

आधुनिक मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह

डॉ.उज्ज्वला भोर

प्राध्यापक

प्रमुख, मराठी विभाग एस.एस.जी.एम.महाविद्यालय कोपरगाव, जि. अहिल्यानगर

भ्रमणभाष - 7499 317 792

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -03

Received: 26/08/2026

Accepted: 28/08/2026

Published: 02/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द - आधुनिक मराठी साहित्य, विचारप्रवाह, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, परिस्थितिविज्ञान, तृष्णेचे काव्यशास्त्र.

सारांश- आधुनिक मराठी साहित्य हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनांच्या प्रभावातून विकसित झाले असून विविध विचारप्रवाहांनी त्याच्या आशय, अभिव्यक्ती आणि समीक्षादृष्टीला नवी दिशा दिली आहे. प्रस्तुत लेखात आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीतील **वसाहतवाद, उत्तर-वसाहतवाद, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, परिस्थितिविज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र** या प्रमुख विचारप्रवाहांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच प्राचीन संतसाहित्यातील नाथ, वारकरी आणि महानुभाव संप्रदायांच्या वैचारिक प्रभावाचीही चर्चा केली आहे. फुलेवादने सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता आणि शोषितांच्या मुक्तीचा विचार मांडला; गांधीवादने सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह धरला; तर आंबेडकरवादने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांना साहित्यिक अभिव्यक्तीचे वैचारिक अधिष्ठान दिले. देशीवादने स्थानिक भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी ठेवत पाश्चात्य निकषांच्या अंधानुकरणाला विरोध केला. परिस्थितिविज्ञानाने साहित्यकृतीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ अधोरेखित केला, तर तृष्णेच्या काव्यशास्त्राने साहित्यनिर्मितीमागील मानवी इच्छा, आकांक्षा आणि मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेतला. एकूणच, विविध विचारप्रवाहांमुळे आधुनिक मराठी साहित्य अधिक व्यापक, बहुआयामी आणि परिवर्तनशील झाले असून साहित्याचा अभ्यास केवळ कलात्मकतेपुरता मर्यादित न ठेवता सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि मानसशास्त्रीय संदर्भांच्या समन्वयातून करणे आवश्यक असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब मानले जाते. समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक आणि वैचारिक परिवर्तनांचे पडसाद साहित्याच्या आशय, अभिव्यक्ती आणि सौंदर्यदृष्टीवर उमटत असतात. त्यामुळे कोणत्याही साहित्याचा अभ्यास हा केवळ त्याच्या कलात्मक वैशिष्ट्यांच्या आधारे न करता, त्यामागील सामाजिक आणि वैचारिक संदर्भांच्या आधारे करणे आवश्यक ठरते. आधुनिक मराठी साहित्याच्या विकासप्रक्रियेत विविध देशी-विदेशी विचारप्रवाहांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

आधुनिकतेच्या प्रक्रियेसोबत मराठी साहित्यामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता, शोषणविरोध, स्त्री-मुक्ती, दलित अस्मिता, ग्रामीण जीवन, आदिवासी अनुभव, सांस्कृतिक स्वायत्तता आणि पर्यावरणीय जाणीव यांसारखे विविध विषय केंद्रस्थानी आले. फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद आणि देशीवाद या विचारप्रवाहांनी साहित्याच्या निर्मितीला तसेच साहित्यसमीक्षेला नवी वैचारिक दिशा दिली. त्याचबरोबर आधुनिकतावाद, उत्तर-वसाहतवाद, संरचनावाद, उत्तर-संरचनावाद, विघटनवाद, सांस्कृतिक अभ्यास आणि सबाल्टर्न अभ्यास यांसारख्या पाश्चात्य विचारप्रवाहांचाही मराठी साहित्यविचारावर प्रभाव पडला.

महात्मा फुले यांच्या विचारांनी सामाजिक विषमता, जातीय वर्चस्व आणि शोषणाविरुद्ध संघर्षाची जाणीव निर्माण केली; गांधीवादाने सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह धरला; तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेला साहित्यिक अभिव्यक्तीचे महत्त्वपूर्ण अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. भालचंद्र नेमाडे यांच्या देशीवादाने स्थानिक भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि जीवनानुभव यांना केंद्रस्थानी ठेवत पाश्चात्य साहित्यिक निकषांच्या अंधानुकरणाला प्रश्नांकित केले.

याचबरोबर साहित्यकृतीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ विचारात घेणारी परिस्थितिविज्ञानाची दृष्टी तसेच मानवी इच्छा, आकांक्षा आणि मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेणारे 'तृष्णेचे काव्यशास्त्र' यांसारख्या समीक्षादृष्टींनी आधुनिक मराठी साहित्याच्या आकलनाला अधिक व्यापक केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात नवसाहित्य, लघुनियतकालिकांची चळवळ, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि आदिवासी साहित्य यांच्या माध्यमातून वंचित व उपेक्षित समूहांचे अनुभव साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले.

या पार्श्वभूमीवर आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत कार्यरत असलेल्या विविध विचारप्रवाहांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत अभ्यासात फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, परिस्थितिविज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र या विचारप्रवाहांचा आधुनिक मराठी साहित्याशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या विचारप्रवाहांच्या माध्यमातून आधुनिक मराठी साहित्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि मानसशास्त्रीय स्वरूप अधिक व्यापकपणे समजून घेता येते.

विषय विवेचन -

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. मानवी जीवनातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनांचा परिणाम साहित्यावर होत असतो. त्यामुळे प्रत्येक कालखंडात नवीन विचारसरणी उदयास येतात आणि त्या विचारसरणींच्या प्रभावातून साहित्याचे विविध प्रवाह निर्माण होतात. या कालखंडात स्वच्छंदतावाद, मार्क्सवाद, फ्राईडवाद यांसारख्या विचारप्रणालींनी आधुनिक साहित्याला नवे आशय, नवे आयाम, नवी अभिव्यक्ती आणि नवी समीक्षादृष्टी प्रदान केली आहे.

एखाद्या विशिष्ट काळात समाज, संस्कृती, राजकारण, धर्म किंवा मानवी जीवनाविषयी निर्माण झालेल्या आणि समाजाला दिशा देणाऱ्या सुसंगत विचारांच्या परंपरेला विचारप्रवाह असे म्हणतात. प्रत्येक विचारप्रवाह समाजाच्या

मूल्यव्यवस्थेवर तसेच साहित्यनिर्मितीवर प्रभाव टाकत असतात. फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद आणि देशीवाद ही आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील काही महत्त्वाची विचारप्रवाहांची उदाहरणे होत.

गेल्या शतकभरात जागतिक वास्तवाच्या संदर्भात अनेक वैचारिक प्रवाह विकसित झाले. पाश्चात्य साहित्यसमीक्षेत आधुनिकतावाद, अवॉगार्ड, उत्तर-आधुनिकतावाद, संरचनावाद, उत्तर-संरचनावाद, विरचनावाद, चिन्हमीमांसा, कथनमीमांसा, वाचक-प्रतिसाद सिद्धांत, उत्तर-स्त्रीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, निम्नवर्गीय अभ्यास, संस्कृती-अभ्यास आणि नवऐतिहासिकतावाद यांसारख्या सिद्धांतांनी साहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा दिली. मराठी साहित्याच्या संदर्भात मर्ढेकरांचा लयसिद्धांत, शरदचंद्र पाध्ये यांचा मानुषतावाद, दि.के.बेडेकर यांचा साहित्याचा सांस्कृतिक अभ्यास, आंबेडकरवाद, फुलेवाद, नेमाडेचा देशीवाद, रा.ग. जाधव यांचे साहित्याचे परिस्थितिविज्ञान आणि म. सू. पाटील यांचे तृष्णेचे काव्यशास्त्र यांसारख्या विचारप्रवाहांचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात नवसाहित्याचा उदय झाला. त्याचबरोबर लघुनियतकालिकांची चळवळ, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि आदिवासी साहित्य या चळवळींनी साहित्याचा आशय अधिक व्यापक केला. या चळवळींमुळे समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि शोषित घटकांचे अनुभव साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास केवळ कलात्मकतेच्या निकषांवर न करता सामाजिक आणि सांस्कृतिक वास्तवाच्या संदर्भात करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

या संदर्भात उत्तर-वसाहतवाद हा महत्त्वाचा विचारप्रवाह मानला जातो. वसाहतवाद हा पाश्चात्य साम्राज्यवादी विस्ताराचा परिणाम आहे. एका सत्ताधारी समाजाने दुसऱ्या समाजावर राजकीय, सांस्कृतिक आणि मानसिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे वसाहतवाद होय. वसाहतवाद हा पाश्चात्य साम्राज्यवादी विस्ताराचा परिणाम असून त्याद्वारे एका सत्ताधारी राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक वर्चस्व प्रस्थापित केले, त्याचा परिपाक म्हणजेच राजकीय गुलामी, व्यक्तिमत्त्वाचे विखंडन आणि माणसाचे अमानुषीकरण ही वसाहतवादाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात. मात्र वसाहतवादी अनुभवामुळे समाजातील अनेक अंतर्गत विसंगती आणि विषमतांची जाणीवही तीव्र झाली. सामाजिक संरचनेतील दुर्गुणांची जाणीव, उच्च-नीच भेद, स्त्री-पुरुष विषमता, वर्णभेद आणि लिंगभेद यांविषयी समाजात प्रश्न उपस्थित होऊ लागले. त्यामुळे वसाहतवादाविरोधी संघर्षाबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाची जाणीवही विकसित झाली. उत्तर-वसाहतवादी विचारसरणी या सर्व प्रक्रियांचा अभ्यास करते आणि वसाहतवादी सत्तेने निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक व मानसिक परिणामांचे विश्लेषण करते. मराठी साहित्यामध्ये विशेषतः भालचंद्र नेमाडे यांच्या कोसला मध्ये उत्तर-वसाहतवादी जाणीवांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसते. मराठी साहित्यातील दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि उपेक्षित घटकांच्या अनुभवांवर आधारित साहित्यप्रवाहांनी सामाजिक विषमता, अन्याय आणि सांस्कृतिक वर्चस्व यांना आपल्या साहित्यातून समाज व्यवस्थेला प्रश्न विचारले. त्यामुळे या साहित्यप्रवाहांतून स्वतःचा शोध, अस्मितेचा आग्रह, सामाजिक समतेची मागणी आणि शोषणाविरुद्धचा संघर्ष यांना महत्त्व प्राप्त झाले. याच कारणामुळे उत्तर-वसाहतवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक महत्त्वाचा आणि प्रभावी विचारप्रवाह आहे.

ज्ञान-विज्ञानाचा स्वीकार करताना भारतीय समाजात एक प्रकारचा अंतर्विरोध दिसून येतो. राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक विचारवंतांनी सामाजिक पारतंत्र्याच्या प्रश्नाकडे तितक्याच तीव्रतेने पाहिले नाही. या पार्श्वभूमीवर महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. महात्मा फुले यांनी ब्राह्मणी वर्चस्ववाद, सामाजिक विषमता आणि शोषितांच्या गुलामगिरीचे वास्तव उघड केले. महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम आपल्या विचारातून सामाजिक स्वातंत्र्याकडे समाजसुधारकांचे लक्ष वेधले. त्यांनी शोषितांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी केली आणि सर्व मानवांना समान स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, अशी भूमिका मांडली. त्यांच्या विचारांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव आढळते. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारांच्या

प्रारंभिक प्रेरणांमध्ये महात्मा फुले यांचे स्थान महत्त्वाचे मानले जाते. म. फुले यांनी धर्माची व्यापक व्याख्या केली. त्यांच्या मते “मानवतेच्या आधारावर जगणे हाच खरा धर्म आहे.” कोणत्याही धर्माचा व्यक्ती असो, सत्य, समता आणि मानवता या मूल्यांच्या आधारे जीवन जगणे हेच धर्माचे खरे स्वरूप आहे. एकंदरीतच त्यांनी शेतकरी, स्त्रिया आणि वंचित घटक यांच्या प्रश्नांकडे गांभीर्याने पाहिले. म्हणूनच त्यांचे विचार आजही समकालीन वाटतात. त्यामुळेच मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना महात्मा फुले यांच्या विचारांची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.^१

मराठी साहित्याची परंपरा ही विविध विचारप्रवाहांनी समृद्ध आहे. साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. त्यामुळे प्रत्येक साहित्यकृतीमागे विशिष्ट विचारधारा, जीवनदृष्टी आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी कार्यरत असते. प्राचीन मराठी संतसाहित्यात वैष्णव, शैव, शाक्त, नाथ, वारकरी, महानुभाव, दत्त इत्यादी विविध संप्रदायांचे विचार प्रतिबिंबित झालेले आहेत. या संप्रदायांनी समाजाला अध्यात्म, भक्ती, नैतिकता आणि मानवतावाद यांचे विविध आयाम दिले. त्यामुळे प्राचीन मराठी साहित्य अभ्यासताना त्या त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. उदा.-संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयावर नाथसंप्रदायाचा प्रभाव आढळतो, तर संत नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या साहित्यात वारकरी संप्रदायाची भक्ती परंपरा प्रकर्षाने दिसते. महानुभाव साहित्यामध्ये चक्रधर स्वामींच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव असून ते तत्कालीन समाजातील धार्मिक कर्मकांडांना विरोध करणारे विचार मांडते. त्यामुळे संतसाहित्याचा अभ्यास केवळ काव्यरूपाने न करता त्यामागील वैचारिक अधिष्ठान समजणे आवश्यक ठरते. आधुनिक मराठी साहित्याच्या बाबतीतही हीच गोष्ट लागू होते. फुलेवाद, आंबेडकरवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद, उत्तर-वसाहतवाद अशा विविध विचारप्रवाहांनी मराठी साहित्याला नवे आशय, नवी दृष्टी आणि नवे मूल्यभान दिले आहे. साहित्य हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून समाजातील वास्तव, संघर्ष, परिवर्तन आणि मानवी अनुभव यांचे प्रतिबिंब असते. म्हणूनच साहित्यकृतींचा अभ्यास करताना त्यामागील विचारपरंपरा, सामाजिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक जाणीवा यांचा सखोल विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्राचीन मराठी साहित्य अभ्यासताना त्या त्या काळातील वैचारिक आणि सांस्कृतिक संदर्भाचा विचार करणे आवश्यक ठरते. साहित्य हे केवळ कलात्मक निर्मिती नसून त्यामागे विशिष्ट विचारपरंपरा कार्यरत असते.^२

महात्मा गांधी हे आधुनिक भारतीय विचारविश्वातील एक महत्त्वाचे चिंतक होते. त्यांनी १९०९ मध्ये ‘हिंद स्वराज्य’ हा ग्रंथ लिहून आधुनिक पाश्चात्य सभ्यतेवर सखोल टीका केली. या ग्रंथात, ‘आधुनिक सुख-साधने, यांत्रिकीकरण आणि भौतिक प्रगती यांमुळे मानवी जीवनात निर्माण होणाऱ्या समस्यांकडे त्यांनी लक्ष वेधले’. यंत्रसंस्कृतीमुळे कामगारांचे शोषण वाढते, माणूस यंत्रवत होतो आणि नैतिक मूल्यांचा न्हास होतो, आधुनिक सभ्यता ही भौतिक सुख-साधने, यांत्रिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण यांवर आधारित असल्यामुळे ती मानवी जीवनातील नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक मूल्यांना बाधा पोहोचवते. यंत्रसंस्कृतीमुळे उत्पादन वाढले तरी कामगारांचे शोषण, बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता ही वाढते. माणूस यंत्रांच्या अधीन जाऊन संवेदनाहीन व यांत्रिक बनतो, अशी गांधींची भूमिका होती.

गांधींच्या मते, हिंदुस्तान केवळ इंग्रजांच्या राजकीय गुलामगिरीत अडकलेला नव्हता, तर आधुनिक सभ्यतेच्या प्रभावाखालीही त्याची सांस्कृतिक व नैतिक हानी होत होती. त्यामुळे त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित न ठेवता नैतिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्याशी जोडली. सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य आणि मानवी मूल्ये यांवर आधारित समाजव्यवस्थेचा त्यांनी पुरस्कार केला. गांधीवादी विचारसरणीमुळे मराठी साहित्यालाही सामाजिक जाणीव, नैतिक मूल्यांचा आग्रह, मानवतावाद आणि ग्रामीण जीवनाविषयीची आस्था प्राप्त झाली. त्यामुळे गांधीवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक महत्त्वाचा विचारप्रवाह मानला जातो.

थोडक्यात महात्मा गांधींच्या मते, “हिंदुस्तान हा केवळ इंग्रजांच्या टाचेखाली नव्हे, तर आधुनिक सभ्यतेच्या टाचेखालीही चिरडला जात आहे”.^३ त्यामुळे गांधीवादी विचारात सामाजिक स्वातंत्र्य, नैतिकता आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह दिसतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आंबेडकरवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक प्रभावी आणि परिवर्तनवादी विचारप्रवाह आहे. दलित साहित्याच्या निर्मितीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा मूलभूत प्रभाव कार्यरत आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी भारतीय समाजातील जातीय विषमता, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक अन्याय यांविरुद्ध आवाज उठवून सामाजिक प्रबोधनाची चळवळ सुरू केली तसेच सामाजिक स्वातंत्र्याची गरज समाजाला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला; तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या समस्यांच्या मुळाशी असलेल्या वर्णव्यवस्था, वर्गभेद, लिंगभेद आणि शोषणकारी सामाजिक रचनेचे सखोल विश्लेषण करून सर्वसमावेशक समाज निर्मितीची संकल्पना मांडली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण व्हावा हा आशावाद त्यांनी साहित्यातून व्यक्त केला. समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि शोषित घटकांना आत्मभान, स्वाभिमान आणि संघर्षाची प्रेरणा देण्याचे कार्य त्यांच्या विचारांनी केले. परिणामी, दलित साहित्याला केवळ भावनिक अभिव्यक्तीचे स्वरूप न राहता त्याला एक सशक्त वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. फुले-आंबेडकरांच्या विचारपरंपरेतून अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळाल्यामुळे दलित साहित्याने सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन म्हणून बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ यांसारख्या लेखकांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली. त्यामुळे आंबेडकरवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या आशय, दृष्टी आणि मूल्यव्यवस्थेला दिशा देणारा महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह ठरतो.

१९६० नंतरच्या मराठी साहित्यामध्ये देशीवाद हा एक प्रभावी आणि चर्चित विचारप्रवाह म्हणून उदयास आला. या विचारप्रवाहाचे प्रमुख प्रवर्तक म्हणून भालचंद्र नेमाडे यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. नेमाडे यांनी साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी पाश्चात्य निकषांचे अंधानुकरण नाकारून स्थानिक संस्कृती, भाषा, परंपरा आणि जीवनानुभव यांना केंद्रस्थानी ठेवण्याचा आग्रह धरला. मराठी साहित्यामध्ये नेमाडे नंतर चंद्रकांत पाटील, कमलेश वालावालकर यांच्या साहित्यामध्येही देशीवादी जाणीव प्रकर्षाने दिसून येते. देशीवादानुसार प्रत्येक समाजाची स्वतःची स्वतंत्र सांस्कृतिक परंपरा, भाषिक वैशिष्ट्ये आणि जीवनमूल्ये असतात. त्यामुळे कोणत्याही साहित्यकृतीचे मूल्यमापन सार्वत्रिक किंवा पाश्चात्य निकषांवर न करता त्या साहित्यकृतीच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भांमध्ये केले पाहिजे. साहित्य हे ज्या समाजातून निर्माण होते, त्या समाजाच्या जीवनानुभवांशी त्याचे नाते असते. म्हणूनच देशीवाद स्थानिकतेचा आग्रह धरतो आणि सांस्कृतिक स्वायत्ततेचे समर्थन करतो. उदा. तुकाराम गाथा या ग्रंथाचे महत्त्व केवळ त्याच्या काव्यगुणांमुळे नाही, तर महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरा, लोकसंस्कृती, भक्तीची मूल्यव्यवस्था आणि मराठी समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती यांशी असलेल्या नात्यामुळे आहे. त्यामुळे अशा साहित्यकृतींचे आकलन त्यांच्या मूळ सांस्कृतिक संदर्भांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही.

देशीवाद हा जागतिकीकरणाच्या आणि सांस्कृतिक एकरूपीकरणाच्या प्रवृत्तींना प्रतिकार करणारा विचारप्रवाह आहे. तो स्थानिक भाषा, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृती, प्रादेशिक इतिहास आणि समाजजीवन यांच्या जतनाला महत्त्व देतो. मराठी साहित्याच्या अभ्यासात देशीवादामुळे साहित्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी एक स्वतंत्र भारतीय आणि मराठी दृष्टीकोन उपलब्ध झाला आहे.^४ देशीवादाच्या संदर्भात दोन भिन्न भूमिका आढळतात. भालचंद्र नेमाडे यांच्या मते, ‘जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली स्थानिक संस्कृतींचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण करण्यासाठी देशीवाद आवश्यक आहे’. समीक्षक हरिश्चंद्र थोरात यांच्यामते, ‘कोणतीही संस्कृती पूर्णपणे शुद्ध किंवा स्वतंत्र नसते; ती विविध संस्कृतींच्या परस्परसंवादातून विकसित होत असते’. असे असले तरीही आधुनिक काळात सांस्कृतिक ओळखीचा प्रश्न समजून घेण्यासाठी देशीवाद महत्त्वाचा ठरतो.

प्रा. रा. ग. जाधव यांनी साहित्याच्या परिस्थिति विज्ञानाची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, “साहित्यकृतीचा अभ्यास तिच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती आणि समाज विशिष्ट परिस्थितीत जगत असतो आणि त्या परिस्थितीचा प्रभाव साहित्यावर पडत असतो”. आज नैसर्गिक पर्यावरणाबरोबरच सांस्कृतिक पर्यावरणालाही धोका निर्माण झाला आहे. अनावश्यक शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव, बदलती जीवनशैली, वाढते एकाकीपण आणि मानसिक ताणतणाव यांसारख्या प्रश्नांचा विचार साहित्याच्या अभ्यासात आवश्यक आहे. या संदर्भात सदानंद देशमुख यांची बारोमास ही साहित्यकृती उपयुक्त ठरते. म्हणूनच प्रत्येक साहित्यकृती ही समाजाच्या वास्तवाशी जोडलेली असल्याने तिचे आकलन परिस्थितीच्या संदर्भात करणे महत्वाचे ठरते.^५

समाजाच्या मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा अभ्यास करण्यासाठी म. सू. पाटील यांनी मांडलेले ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ हे साहित्यनिर्मितीच्या मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेणारे महत्त्वपूर्ण विवेचन मानले जाते. “मानवी जीवनातील इच्छा, आकांक्षा, कामना, अभिलाषा आणि तृष्णा या साहित्यनिर्मितीच्या मूलभूत प्रेरणा आहेत. माणसाच्या मनात अनेक भावना, स्वप्ने आणि अपेक्षा दडलेल्या असतात. या भावना प्रत्यक्ष जीवनात पूर्णत्वास जाऊ शकत नसल्यास त्या कलात्मक अभिव्यक्तीद्वारे व्यक्त होतात. साहित्य ही अशा मानवी तृष्णेची आणि भावविश्वाची सर्जनशील अभिव्यक्ती आहे”, असे पाटील यांचे मत आहे. हा दृष्टिकोन मानसविश्लेषणवादी समीक्षक सिगमंड फ्रॉइड यांच्या विचारांशी सुसंगत वाटतो. फ्रॉइडच्या मते, “मानवी मनात अनेक दडपलेल्या इच्छा, वासना आणि भावना अचेतन स्तरावर कार्यरत असतात. या दडपलेल्या मानसिक शक्ती स्वप्न, कल्पना, कला आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतात”^६. साहित्यकृती ही लेखकाच्या अंतर्मनातील सुप्त भावनांचे आणि मानसिक संघर्षांचे प्रतीकात्मक रूप असते. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास करताना लेखकाच्या मानसविश्वाचा, त्याच्या इच्छांचा आणि अचेतन प्रेरणांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. मराठी साहित्याच्या अभ्यासात ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ ही संकल्पना साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणांचा शोध घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते. या दृष्टिकोनातून साहित्यकृतीतील व्यक्तिरेखा, प्रतीके, स्वप्ने, कल्पना आणि भावनांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण करता येते. त्यामुळे साहित्य हे केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब नसून मानवी मनातील इच्छा, आकांक्षा आणि तृष्णांचे कलात्मक रूपांतर आहे, ही जाणीव या विचारातून स्पष्ट होते. म. सू. पाटील यांच्या या दृष्टिकोनामुळे साहित्याचा अभ्यास केवळ भाषिक किंवा सौंदर्यशास्त्रीय मर्यादेत न राहता मानवी मनाच्या गूढ आणि जटिल प्रक्रियांशी जोडला जातो. लेखकाच्या अनुभवविश्वातील ताणतणाव, सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता आणि वैयक्तिक आकांक्षांची अभिव्यक्ती साहित्यनिर्मितीमध्ये कशी रूपांतरित होते, हे समजून घेण्यासाठी ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ महत्वाचे ठरते.^७

एकूणच आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना विविध विचारप्रवाहांची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. वसाहतवाद, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, परिस्थिति विज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र यांसारखे विचारप्रवाह साहित्याच्या आशय, स्वरूप आणि मूल्यमापनाच्या प्रक्रियेला दिशा देतात. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक अनुभवाचा न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक वास्तवाच्या आकलनाचा महत्त्वपूर्ण मार्ग ठरतो.

निष्कर्ष-

आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक विचारप्रवाहांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. फुलेवाद, गांधीवाद आणि आंबेडकरवादाने सामाजिक समता, न्याय, मानवतावाद आणि परिवर्तनाची जाणीव निर्माण केली; तर देशीवादने स्थानिक भाषा, संस्कृती आणि जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी आणले.

परिस्थिति विज्ञान, तृष्णेचे काव्यशास्त्र तसेच उत्तर-वसाहतवाद यांसारख्या समीक्षादृष्टींमुळे साहित्याकडे सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि मानसशास्त्रीय संदर्भातून पाहण्याची व्यापक दृष्टी प्राप्त झाली. त्यामुळे आधुनिक मराठी साहित्य हे

केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती न राहता सामाजिक वास्तव, संघर्ष, अस्मिता आणि परिवर्तन यांचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. परिणामी, आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास विविध विचारप्रवाहांच्या परस्परसंबंधातून करणे आवश्यक ठरते.

संदर्भसूची-

१. रसाळ, सुधीर. साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा. पुणे : मौज प्रकाशन. पुणे, पृ. ९८-१२२
२. पाटील गंगाधर, समीक्षेची नवी रूपे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृ. ७८-८५.,
३. गांधी, मोहनदास करमचंद. हिंद स्वराज्य. नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद, पृ. २७-४५
४. नेमाडे, भालचंद्र. टीका स्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९०, पृ. ५५-६८
५. जाधव, रा. ग. साहित्याचे परिस्थितिविज्ञान, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृ. १८-२५
६. Freud, Sigmund. The Interpretation of Dreams, Basic Books, New York, 1955, pp. 132-145.
७. पाटील, म. सू. तृष्णेचे काव्यशास्त्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. १५-२२.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT